

25 iyul - 7 avqust 2019-cu il

Əhməd bəy Ağaoğlunun ömrür yolundan səhifələr

(əvvəli ötən sayımızda)

Ölkələr arasında iqtisadi münasibətlər, o cümlədən gömrük sistemi Ağaoğlunu ciddi düşündürən məsələlərdən idi. O, hər hansı bir ölkədə yerli sənaye, ticarət və elmin inkişafı üçün gömrük sisteminin böyük rolu olduğunu yazırdı. Bu məsələnin «nə dərəcədə hər millət üçün mühüm olduğunu fəqət bundan düşünmək olar ki, Avropada dövlətlərin ən ümdə varidatı gömrükdən gəlir. Gömrüyün nə cür olmasına hünəri-millətin, sənaye və fününun tərəqqisi bağlıdır». Elə ölkə var ki, yüksək dərəcədə gömrük verir, eləsi də var ki, aşağı dərəcədə. «Bu, baxar hər bir millətin özünün övza və əhvalına. Əgər bir millətdə bir şey, bir malüticarə artıqsa və tərəqqi edibsə, gərək bu növ şeylərin və malların xaricdən daxil olmasına gömrük vasitəsilə mane olunmasın. Bərəks, bir sənət, bir şey, bir malüticarə bir millətdə nadir isə və bu millət istəyirsə ki, bu sənət, bu şey, bu malüticarə öz arasında tərəqqi etsin, - gərək bu gunə şeylərin, bu gunə malüticarələrin düxuluna gömrük vasitəsilə mane olsun. Məsələn, götürək Rusiyanı. Rusiyada taxıl, buğda, arpa çox hüsula gəlir. Odur ki, Rusiya dövləti də taxılın, buğdanın Rusiyaya düxuluna gömrük vasitəsilə mane olmur, bu cür şeylərə az gömrük qoyur. Lakin Rusiyada hərİR parçalar, maşınlar və bu gunə şeylər tərəqqi etməyib; odur ki, bu gunə şeylərin öz millətində tərəqqi etməsi üçün Rusiya dövləti bu gunə şeylərə artıq gömrük qoyur». Bu iqtisadi-ticarət prinsipi baxımından Türkiyənin vəziyyətini təhlil edən müəllif göstərir ki, «kapitulyasyonun bərəkətindən», yəni bu ölkədə xarici kapitalın ağılıq etməsi nəticəsində «xaricdən gələn əşya, hər nə olursa-olsun, yüzdə beş gömrük verir. Daha millətin özünün əhvalı, sənaye və ticarəti, ziraət və fəlahəti nəzərə alınmır. Bu səbəbdən xəzinə itirməkdən başqa millətin arasında nadir olan sənaye və fünün da tərəqqi edəməyir. Xaricdən gələn əşya ucuzluğu ilə milli sənaye və fününun tərəqqisinə mane olmaqdadır. Odur ki, indiyədək Türkiyədə bir böyük zəngin adam, böyük şərəkətlər, kompaniyalar vücuda gəlməyir».

Məqalələrdən bir neçəsində Qərb imperializminin başqa xalqları iqtisadi tabelik və əsarətdə saxlamaq siyasətindən Hindistan kimi böyük bir ölkənin də yaxa qurtara bilmədiyini göstərilir.

Nəhayət, I Dövlət Dumasında müzakirə olunmuş büdcə məsələsinə Ağaoğlunun münasibəti haqqında bir neçə söz.

Ən əvvəl qeyd edək ki, cəmiyyətdə maliyyə əməliyyatları və s. məsələlər haqqında M.F.Axundzadənin «Kəmalüddövlə məktubları» və H.Zərdabinin publisistikasında bir sıra elmi mülahizələr söylənməsinə baxmayaraq, siyasi iqtisadın bu sahəsi Azərbaycan ictimai fikrində ancaq XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəlində ən çox çar dumalarının işi ilə əlaqədar əsaslı müzakirə mövzusu olmuşdu. Düzdür, Ağaoğlu bu sahədə mütəxəssis deyildi. Bununla bərabər, Dumanın müzakirəsi və Azərbaycan milli iqtisadiyyatının qarşısına çıxan çətinliklər, bir çox məsələlər kimi, büdcə məsələsinə də onun diqqət mərkəzinə gətirmişdi. Duma müzakirələri zamanı «Büdcə nədir?» adlı xüsusi bir məqalə yazıb çap etdirməsi bununla izah oluna bilər. Maliyyə, o cümlədən büdcə mövzusu Ağaoğlunu öz-özlüyündə və təkcə I Dövlət Duması ilə əlaqədar yox, onlardan daha artıq Şərqi aktual problemlərindən biri kimi maraqlandırmışdır. Bunu o, lap məqalənin əvvəlindəki qeydində bildirir: «Hökumət nədir, müvazinə, müsahibə nədir, xəzinə padşahındır, hər nə istəsə edə bilər, hər yerə xərc edər, hər kimə istəsə bağışlar, daha kimin haqqı, ixtiyarı var ki, ondan hesab istəsin, onun əməllərinə sərkeşlik etsin? Budur, təxminən, biz məşriqilərin xəzinə, vergi, maliyyə barəsində əqidəyimiz. Halbuki, bu əqidə əqəllən müfsid və bibina olmaqlabərabər, şəri-şərifə və əhadisi-nəbəviyə və əmalı-xülatəyi-raşidinə də bilmərrə ziddir». «İrşad» oxucularının ümumi elmi səviyyə-

sini, ən əvvəl onlardan çoxunun iqtisadi qanunlar haqqında təsəvvürlərinin ibtidailiyini nəzərə alan publisist yuxarıda qoyduğu suallardan bir neçəsinə cavab verir. İzahat «xəzinə beytul-maldır, yəni millət camaat malıdır» müddəası ilə başlanır. Sonra bütünlüklə demokratik maliyyə nəzəriyyəsinə müvafiq olan belə bir fikir yeridilir ki, «camaatdan alınan vergilər gərək camaatın özünün ehtiyacına, dərdlərinə sərf olunsunlar; camaat rəislərinin, hakimlərinin fəqət onlara müəyyən olunan mərsumatlara ixtiyarları və haqları vardır, ondan artıq sərf etsələr, millətə xəyanət və hüquqi-bəşəriyyəyə təcavüz etmiş olurlar».

Ağaoğlundan yazan müəlliflərin bir çoxu onu islam-pərəst olmaqda, bir çox hallarda zəmanə problemlərinin həlli üçün də islam tarixinə, şəriətə, fiqhə müraciət etməkdə təqsirləndirmişlər. Halbuki, belə bir ittiham tarixilik prinsipinə ziddir. Ağaoğlunun dövründə, ümumiyyətlə müsəlman Şərqi, o cümlədən onun Vətəninə bir çox islam ehkam və qanunlarının hələ də qüvvədə olduğu nəzərə alınarsa, bu münasibətin yanlışlığı daha aydın olar. Sultani, eyni zamanda, xəlifə olan Türkiyə öz yerində, İran və Əfqanıstan kimi ölkələr üçün islam hüquqşünaslığı hökmlərinin əsas götürülməsi isə tamamilə təbii idi. Odur ki, Ağaoğlu iqtisadi məsələlərə dair mühakimələrində tez-tez Əli, Ömər və başqa xəlifələrin «beytul-mal»a münasibətini nümunə gətirirdi. O yazırdı ki, zaman keçdikcə bu ənənələrin hər addımında pozulması ölkə iqtisadiyyatında hərc-mərclik yaratmaqdan və xəzinəni boşaltmaqdan savayı cəmiyyətin əxlaqına da mənfi təsir göstərmişdir. Biz yolumuzu azıb, «islama əks olaraq istibdadın idareyi-keyfə-mayəşasının pəncəsinə giriftar olmuşuq». Nəticədə «canlarımıza, mallarımıza, irzə şanımaza təcavüzlər edildi». Konkret misal olaraq o göstərir ki, Tehrandə, Kabildə, İstanbulda beytul-maldan gələn pullar xəfiyyələrə, casuslara, əcnəbilərə xərc olunur. Padşah saraylarında iyirmi milyonlarca fəqət hərəmlərə xərc olunur. Millətin zəhmət boyunduruğu altında qan-tər ilə qazandığı quruluşlar və qranlar o hakimin - bu hakimin, o xainin -bu xainin ciblərinə dolur».

Bütün bunların cəzasını kim çəkmişdir, kim çəkir? Cavab birdir: millət! Nəsrəddin şah ömrü boyu və Müzəffərəddin şah isə hökmranlığının ilk illərində «İrənin cəmi varidat yerlərini girov qoyub, İrəni əcnəbilərə fəda edib, pullar əxz edib, Avropa təməşaxanalarında xərc edirdilər. Millətin vergiləri bu növ şeydə xərc olunub da millət özü körpüsüz, yolsuz, məktəbsiz, məhkəməsiz, nizamsız, fabriksiz, zavodsuz, sənətsiz, elmsiz qalıb bir tərəfdən gün-gündən xariclərə möhtac olub, o biri tərəfdən də səfil, sərgərdan qalıb, kəmalı-zillət və xarılıqla məhv olmağa şüra etdi».

Sözün əsl mənasında bir qərbçi-maarifçi olan Azərbaycan mütəfəkkirinin tənqidi nəticə etibarilə Avropadan əxz olunmuş konkret siyasi və iqtisadi proqramı gəlib çıxır: «...gərək millətin vergisi millətin öz dərd-ehtiyacına sərf olunsun. Bundan ötrü hər təzə ilin əvvəlində hökumət millət vükəlasına keçmiş ildə olan məxaric və mədaxilin hesabını verir və gələcək il üçün mədaxil və məxaric föhrüstü qayıdır, hər bir maddə üçün məclisi-vükələdan izn istəyir. Bu qaydaya «büdcə qaydası» deyilir. Bu qayda, bu üsul üsuli-məşrutə və hürriyyətlə idarə olunan tayfaların arasında hürriyyətin və məşruteliyyənin ən əvvəlinci əsası hesab olunur». Bu qanun bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir: millətin bir qəpiyi də nahaq işlənmir, məmurların və hətta padşah nəslinin maaşı «məclisi-vükələ tərəfindən təsdiqlənmiş səyaq ilə verilir. Daha ondan artıq heç kəsin ixtiyarı yoxdur ki, bir qəpik belə izafə xərc etsin».

Ən əhəmiyyətlisi budur ki, bu quruluşda «camaatın verdiyi verginin yüzdə doxsanı özünə - yollara, məktəblərə, sənayeyə, məhkəməyə, mədarisə, ziyarətə, ticarətə qayıdır. Növbənöv darüleytamlar, darüşşəfalar, qocalar, fəqərə övrətlər üçün xanələr güşad olunur». Xalq Rusiya Dövlət Dumasından da belə bir maliyyə qanunu yaratmağı gözləyir. Lakin hökumət buna razı deyil, «...əgər büdcənin ixtiyarı məclisdə (deputatlar məclisi nəzərdə tutulur - Ə.M.) olmasa, millətin hürri və azad olması fəqət ad ilə olacaq; mənada bu kölgədən başqa bir şey olmayacaq; vəzirlər və hökumət yenə sabiqdəki kimi hakimi-mütləq olub, hər nə istəsələr edəcəklər, toqquşma məcburi olacaq». Bu surətlə Ağaoğlu I Dumanın müzakirəsinə verilmiş proqramı böyük diqqət və rəğbətlə şərh etməklə özünün də ona yüksək qiymət verib, ölkədə bu istiqamətdə qanun-qayda bərqərar olacağına ümid bəslədiyini göstərmişdi. Amma çox keçmədən çarizmin belə təşəbbüsləri ilk addımdan boğub məhv etdiyi meydana çıxanda, Rusiyanın bütün demokratik xadimləri kimi, o da yanıldığını dərk eləmişdi. Nə azadlıq, nə hüquq, nə torpaq? Hamısı boş vədlər imiş!..

O zaman Rusiya məbuatı oxuculara kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar məsələlərə dair müxtəlif publisist formalarda məlumat verirdilər. Belə materiallara kütləvi Azərbaycan oxucusunun da böyük ehtiyacı vardı. Bunu nəzərə alan Ağaoğlu, öz azərbaycanlı həmkarları kimi, sənaye kapitalizminin inkişafı ilə əlaqədar mövzularda publisistikasında müəyyən yer ayırmalı olmuşdu. Həmin məqalələrdə çox vaxt Qərb və Rusiya ilə Şərqi bu baxımdan müqayisəsi verilir, ikincinin geriliyi təəssüflə iqrar edilirdi.

ardı var...